

УДК: 271.2(477)«18»:323.28:37.018.43

© Олексій Кошель* (Житомир)

ДУХОВНІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ЯК ОСЕРЕДКИ ПРОТЕСТНОГО РУХУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX ст.)

У статті проаналізовано протести руху в духовних навчальних закладах українських єпархій Православної російської церкви Санкт-Петербурзького синоду в другій половині XIX ст. Особливістю руху молоді духовних навчальних закладів був вплив на нього громадського середовища та тісний взаємозв'язок із загальним процесом українського національного відродження. У семінаріях та Київській духовній академії діяли таємні книгозбірні, гуртки українофільського напрямку, проводилася агітація за українізацію духовної освіти. Характерною ознакою діяльності цих навчальних закладів були постійні протести й бунти студентів та семінаристів, які виступали за оновлення статутів духовно-освітніх закладів, реформування церкви, українізацію навчального процесу та необхідність демократичних перетворень. Результатом цих процесів стало виховання спільноти патріотично налаштованих випускників — діячів національно-духовного відродження.

Ключові слова: православне духовенство, національне відродження, українізація, православ'я, протестний рух

Oleksii Koshel (Zhytomyr)

THEOLOGICAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF DNIEPER UKRAINE AS CENTERS OF THE PROTEST MOVEMENT (SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY)

Abstract. The article analyzes protest and revolutionary movements, the activities of underground circles and communities in the theological seminaries of the Ukrainian dioceses of the Orthodox Russian Church of the St. Petersburg Synod and the Kyiv Theological Academy in the second half of the 19th century.

During the period under study, the clergy in the Ukrainian dioceses of the PRC was divided into Orthodox and liberal. The first group supported the positions of the higher spiritual authorities and autocracy, opposed the reform of the church and theological education, and implemented a policy of Russification. Representatives of the second group defended the ideas of the Ukrainization of theological education and the church, supported the development of Ukrainian traditions and culture, the liberalization of theological education, and were supporters of church reform. It was this group of clergy, including the youth of the theological schools that became an integral part of the Ukrainian national liberation movement and laid the foundations for the further struggle for the autocephaly of the Ukrainian Church.

A feature of protest and revolutionary movements in theological educational institutions of Ukrainian dioceses was their relationship with the community environment and leaders of the Ukrainian movement: V. Antonovych, M. Hrushevskiy, I. Nechuy-Levytskyi, O. Konyskyi, V. Symyrenko etc. Among the main forms of protest activity of the students of theological educational institutions were the organization of protest actions and riots, the activities of underground circles and communities, the publication of illegal magazines, and the work of underground libraries.

The main topics of the speeches and protests were the students' dissatisfaction with the living conditions, the barracks lifestyle, the demands for changes in the statutes of theological education institutions, the cancellation of the ban on seminarians entering higher secular educational institutions. In addition, the seminarians made demands for democratic transformations, the Ukrainization of theological education and the church.

* д.і.н., професор кафедри національної безпеки, публічного управління та адміністрування Державного університету «Житомирська політехніка».

Doctor of History, Professor, Department of National Security, Public Management and Administration, State University «Zhytomyr Polytechnic».

orcid.org/0000-0002-0347-328X

e-mail: koshel@cvu.kiev.ua

The result of these processes was the upbringing of a common patriotic group of students of the seminaries and the Kyiv Theological Academy, who became figures of the Ukrainian liberation movement and national revival, in particular S. Petliura, V. Lypkivskyi, P. Zhytetskyi, L. Ilnytskyi, M. Leontovych, O. Lototskyi, Yu. Sitsinskyi and others.

Keywords: Orthodox clergy, national revival, Ukrainization, Orthodoxy, protest movement.

Постановка наукової проблеми та її значення. Питання місця і ролі учнів духовних навчальних закладів українських єпархій Православної російської церкви у другій половині XIX ст. у реформуванні навчальних закладів та церкви, українізації духовної освіти потребують комплексних наукових досліджень. Зокрема, важливими є аналіз та узагальнення питань культурницької й просвітницької діяльності молоді духовних навчальних закладів, вимог протестного руху щодо українізації духовної освіти.

Аналіз останніх досліджень. Тема протестних та революційних рухів учнівської молоді духовних навчальних закладів українських єпархій ПРЦ залишається недостатньо вивченою в сучасній історіографії. Зокрема, потребують комплексного наукового вивчення питання діяльності таємних товариств та їхньої ролі в організації протестних акцій, таємних книгозбірень, участь учнів та випускників духовних закладів освіти у поширенні революційної пропаганди в сільській місцевості, видання у духовних семінаріях підпільних журналів.

Незважаючи на брак джерельної бази, значну роль у дослідженні протестних рухів у духовних навчальних закладах відіграли науковці західної української еміграції, зокрема І. Огієнко¹, Н. Полонська-Василенко², І. Власовський³. Попри свою суб'єктивність, важливим джерелом для розуміння настроїв, поглядів, характеру протестного руху учнів духовних навчальних закладів є мемуари та спогади безпосередніх учасників подій та свідків боротьби за українізацію церкви: О. Лотоцького⁴, В. Гарби⁵, патріарха Мстислава (Скрипника)⁶, В. Приходька⁷ та ін.

Впродовж останніх десятиліть тема протестних та революційних рухів у закладах духовної освіти українських єпархій ПРЦ набула пріоритетності у працях українських істориків Г. Надтоки⁸, Л. Баженова⁹, А. Зінченка¹⁰, Т. Кузнець¹¹, Ю. Хитровської¹² та ін. У їхніх працях комплексно розглянуто різні аспекти опозиційної діяльності православного духовенства, їхньої участі у національно-культурному та духовно-освітньому відродженні.

Основою джерельної бази статті стали архівні матеріали, що, переважно, зберігаються у Державному архіві Хмельницької області (ДАХМО) та Російському державному історичному архіві у м. Санкт-Петербургу (РГІА).

Виклад основного матеріалу. Скасування кріпосного права та суспільно-політичні зміни в Російській імперії привели до зростання соціальної активності православного духовенства та молоді духовних навчальних закладів. Упродовж другої половини XIX ст. духовні семінарії українських єпархій ПРЦ та Київська духовна академія відігравали важливу роль як осередки протестного і революційного руху. У цих освітніх установах функціонували підпільні гуртки, поширювалася заборонена література, у тому числі нелегально привезені з-за кордону україномовні видання, видавалися підпільні журнали та прокламації.

Така діяльність духовної молоді постійно супроводжувалася протестними акціями, спрямованими проти казарменого способу життя студентів і семінаристів, адміністративного тиску та каральних методів виховання. Однак із поширенням громадівського руху та активізацією процесів національного відродження у середовищі духовних навчальних закладів все більш активно відстоюють ідеї збереження та відновлення національних традицій, українізації церкви, зокрема перекладу Св. Письма та ведення богослужінь українською мовою.

Ці тенденції особливо помітні на прикладі Подільської духовної семінарії, де зафіксована низка фактів поширення антиурядових видань та діяльності нелегальних гуртків. Зокрема, у червні 1876 р. за зберігання і поширення нелегальної літератури були заарештовані дев'ять вихованців семінарії, п'ятеро з яких за звинуваченням у державному злочині на час ведення слідства утримувалися у в'язниці¹³. За результатами проведеного слідства одного із семінаристів, П. Тарногородського, було виключено з навчального закладу. В рамках цієї справи, за поширення часопису «Вперед» та інших революційних видань з Подільської семінарії також було виключено вихованців Г. Венгрженівського та Є. Сінкевича¹⁴.

У 1879 р. у семінарії було проведено слідство, яке виявило численні факти отримання вихованцями Подільської семінарії нелегальної літератури революційного змісту і поширення її серед учнів міської гімназії. За результатами справи троє учнів 4-го класу семінарії були засуджені до 3-х років каторжних робіт¹⁵.

У лютому 1882 р. Міністерство внутрішніх справ повідомляло обер-прокурору Св.Синоду К.Победоносцеву про діяльність у Подільській семінарії соціалістичного гуртка, до складу якого входять десять семінаристів: Г. Львович (керівник гуртка), В. Старинкевич, Шулянський, Одчувський, О. Саліковський, В. Онівачевський, Я. Чуперкін, В. Крупський, Красницький і В. Барановський¹⁶. Окрім цього, обер-прокурора інформували, що у Кам'янці-Подільську діє ще один таємний антиурядовий гурток, до якого входять 57 учнів місцевих гімназій та духовної семінарії¹⁷.

За результатами проведеної ревізії Подільської духовної семінарії Міністерство внутрішніх справ констатувало поширення у навчальному закладі прокламацій революційного змісту, вилучення шифрувальної абетки, а також підтримку взаємозв'язку з волинськими семінаристами у поширенні революційних ідей. Зокрема, вихованці Подільської семінарії Василевський і Турович звернулися до учнів Волинської духовної семінарії з відозвою приєднатися до збору коштів на підтримку студентів, що були заслані на каторгу. Зазначені учні були виключені з семінарії та засуджені: Василевський — до 4-х років каторжних робіт, Турович — до поселення у віддалені губернії¹⁸.

Поширення революційних ідей та діяльність таємних гуртків, зокрема українофільського напрямку, відбувались і в інших українських єпархіях ПРЦ. Так, у 1890-х роках у Полтавській духовній семінарії діяв семінарський гурток, який у 1898 р. був оформлений в українофільську громаду, до якої увійшло близько 30 осіб. Головним зобов'язанням кожного члена громади було «уважати себе українцем, а не малоросом. А свою мову — українською»¹⁹.

Важливу інформацію щодо діяльності гуртка подав у своїх спогадах політичний діяч, історик В.Іванис, який вказував, що семінаристи переховували та поширювали нелегальну літературу, друкували революційні прокламації. Безперечним лідером об'єднання був учень семінарії, майбутній політичний діяч, голова Директорії УНР С.Петлюра, який у діяльності гуртка «відіграв провідну роль, особливо під кутом національним»²⁰.

Під час навчання у Полтавській духовній семінарії С.Петлюра вступає до складу Революційної української партії і стає одним із лідерів Полтавського осередку РУП. Вже після звільнення із семінарії С.Петлюра не втрачав зв'язок із семінарським рухом влітку 1902 р. і репрезентував громаду Полтавської семінарії на всеукраїнському студентському з'їзді.²¹

Таємний гурток проукраїнського спрямування діяв також у Чернігівській духовній семінарії. Відкрита Чернігівським губернським управлінням у жовтні 1886 р. справа засвідчує, що гурток об'єднував як семінаристів, так і колишніх учнів духовного закладу, проводив регулярні засідання двічі на тиждень, поширював нелегальні видання та мав свою бібліотеку й фіксовані внески на роботу об'єднання²². У матеріалах справи зазначено, що серед вилучених видань підпільної бібліотеки семінарського гуртка були твори М.Драгоманова, брошура «Громади», рукописні статті революційного змісту та програма партії українських соціалістів²³.

Показовим є характеристика масштабів діяльності гуртка щодо поширення забороненої літератури. Матеріали слідства вказують, що члени гуртка отримували нелегальну літературу різними мовами з Петербурга і Лондона, яка надходила до них «цілими транспортами»²⁴.

За результатами «чернігівської справи» обер-прокурором К.Победоносцевим було прийнято рішення про проведення ревізії Чернігівської семінарії, яка з'ясувала, що учням навчального закладу було добре відомо про існування таємного гуртка, його зібрання та поширення його членами забороненої літератури. За результатами розслідування, одного із лідерів гуртка Ф.Свідерського було заарештовано за звинуваченням у державному злочині²⁵.

Св.Синод проводив системну роботу для протидії протестним і революційним рухам у духовних навчальних закладах. Про це свідчить секретний лист обер-прокурора катеринославському архієрею, у якому він просить провести у семінарії комплекс заходів для протидії учнівським протестам та їхній діяльності зі збору коштів на потреби політичних діячів, які перебувають за кордоном. Зокрема, К.Победоносцев вказував: «Секретно необхідно вжити заходів для посилення нагляду. Необхідно звернути особливу увагу на кореспонденцію, що адресується учням. Вихованці, що вже були запідозрені у вільнодумстві чи помічені в читанні заборонених книг, мають бути під пильним наглядом. Бажано за зручної нагоди провести огляд учнівських речей у спальнях і класах. Відомо з досвіду, що головними порушниками є раніше виключені учні, які перебувають у місті і мають зв'язки з семінаристами. Якщо такі є, за потреби їх можна вислати з міста. Особливо слід забороняти читання недозволених книг і таємних рукописів. Надходження учням книг із приватних бібліотек слід суворо заборонити»²⁶.

На виконання зазначених настанов катеринославське духовне керівництво повідомило про виявлення у Катеринославській семінарії групи революційного спрямування, лідерів якої Ф.Бензина та С.Шульгіна засудили відповідно до 10 та 6 місяців тюремного ув'язнення²⁷.

Заходи контролю та репресивні дії з боку єпархіального керівництва не мали суттєвого впливу на поширення протестного руху в Катеринославській духовній семінарії. У листопаді 1899 р. в навчальному закладі відбулися заворушення та силове протистояння семінаристів із поліцією, наслідком яких стало закриття семінарії до завершення навчального року²⁸.

Низка заворушень відбулась у Волинській духовній семінарії: 1885 р. заворушення сталися через протест семінаристів проти дій інспектора Ільїнського, а у грудні 1899 р. — через протест проти незадовільної якості харчування. Однак у рапорті архієпископа волинського і житомирського Модеста до Св. Синоду зазначається, що підставами для виникнення протестів могли бути дії інспектора семінарії Зенькевича, який був організатором проведення таємних зібрань семінаристів²⁹.

Масштабні заворушення охопили Волинську духовну семінарію у лютому 1900 р. У повідомленнях архієпископа волинського і житомирського Модеста зазначаються три ключові причини виступів учнів семінарії: поява інформації про реформу духовних семінарій, яка могла б встановити заборону семінаристам вступати у світські навчальні заклади, протест семінаристів проти існуючих жорстких правил у навчальному закладі та солідарність волинських семінаристів із протестами в інших духовних закладах, що свідчить про появу організованих форм політичних протестів у духовних навчальних закладах³⁰.

Одним із головних осередків, де проводилася активна робота з вивчення і популяризації української історії та культури і який слугував своєрідною школою для майбутніх діячів національно-культурного відродження, була громада Київської духовної семінарії. Як зазначав у своїх спогадах колишній активіст семінарської громади, громадсько-політичний діяч Олександр Лотоцький, у 1890-х роках громада не лише об'єднувала учнів духовних навчальних закладів, але й залучала до своєї роботи лідерів українського руху. У її засіданнях брали активну участь В. Антонович, М. Грушевський, О. Кониський, В. Смиренко, К. Михальчук, І. Нечуй-Левицький та інші³¹.

Бібліотека семінарської громади постійно поновлювалася новими виданнями, серед них нелегально привезеними з-за кордону. У ній «зібрано було майже все, що можна було дістати в той час в українській справі, — книжки та періодичні видання»³².

Впливовим осередком поширення революційних ідей та організації протестних акцій була Київська духовна академія. У березні 1884 р. департамент поліції провів два обшуки у студентів 3-го та 4-го курсів академії, за результатами яких було заарештовано студента Петра Дашкевича. У зверненні департаменту до обер-прокурора Св. Синоду вказано, що у його помешканні «переховувалося двоє осіб, одного з яких було заарештовано і він визнав свою приналежність до терористичної фракції революційної організації, а інший — зберігав валізу з нелегальною літературою»³³.

Також повідомляється, що в квітні 1884 р. у приміщенні Київської духовної академії було виявлено пакет нелегальних революційних видань, гільзи до револьвера та пляшки з невстановленою рідиною, які, на думку керівництва Київської духовної академії, могли належати студенту Дашкевичу та невстановленим особам, які переховувалися на території академії³⁴. У відповіді на звернення обер-прокурор Св. Синоду доручив керівництву академії посибити нагляд за поведінкою студентів, наслідком чого стала організація «грандіозної демонстрації»³⁵ київськими студентами.

Важливим джерелом, що характеризує політичні погляди студентів та викладачів Київської духовної академії, є доповідна записка департаменту поліції обер-прокурору Св. Синоду, надіслана у травні 1884 р. У ній зазначено, що академія «стала для студентів розсадником шкідливих ідей, прищеплюючи молодим людям неправильні поняття про основи держави, про сімейні права і владу взагалі. Шкідливим було те, що академія стала місцем, яке відвідували і де переховувалися серйозні політичні діячі, й сховищем письмових революційних документів». Департамент поліції також вказує на викладачів, які «характеризуються як політично неблагонадійні особи: Терновський, Тумасов і Голубев»³⁶ та негативно впливають на студентів академії.

Висновки. Отже, у досліджуваний період характерною ознакою функціонування духовних навчальних закладів українських єпархій ПРЦ були протестні акції, мітинги, бунти учнівської молоді, які виступали за реформування навчальних закладів та ухвалення нових статутних положень, надання прав семінаристам вступати до світських навчальних закладів, скасування казарменого способу побуту.

Водночас у духовних навчальних закладах діяли українські гуртки та громади, підпільні бібліотеки, поширювалася революційна література, популяризувалися українські традиції, історія та культура, велася пропаганда за українізацію духовної освіти. До роботи цих об'єднань були залучені

патріотично налаштовані діячі та лідери українського руху (В. Антонович, М. Грушевський, О. Кониський, В. Смирненко, К. Михальчук, І. Нечуй-Левицький та інші).

Важливим результатом такої діяльності в духовних навчальних закладах українських єпархій ПРЦ стало виховання у патріотичному дусі ряду випускників, які стали діячами визвольного руху, національно-культурного та духовного відродження (С. Петлюра, О. Лотоцький, В. Чехівський, В. Липківський, Марко Грушевський та ін.).

- ¹ Іларіон, митрополит, *Українська Церква: Нариси з історії Української Православної Церкви* [The Ukrainian Church: Essays on the History of the Ukrainian Orthodox Church], т. 1–2, Вінніпег, Канада, 1982, 363 с.
- ² Н. Полонська-Василенко, *Історичні підвалини УАПЦ* [Historical Foundations of the UAPC], Мюнхен, 1964, 126 с.
- ³ І. Власовський, *Нарис історії Української православної церкви у 4-х т., 5-ти кн.* [Essay on the History of the Ukrainian Orthodox Church in 4 Volumes, 5 Books], Київ, Либідь, 1998, т. 3: Православна Церква українського народу в складі Російської Православної Церкви, 359 с.
- ⁴ О. Лотоцький, *Сторінки минулого* [Pages of the Past], вид. Укр. Православ. Церкви в США, ч. 1, [2-ге вид.], 1966, 286 с.
- ⁵ В. Гарба, *На золотій ниві Поділля. Подільська духовна семінарія на службі нації 1797–1919* [On the Golden Field of Podillia. Podilsk Theological Seminary at the Service of the Nation 1797–1919], Науково Богословський Інститут Української Православної Церкви в США, Кліфтон, 1970, 170 с.
- ⁶ С. Скрипник, *До життяпису Симона Петлюри* [To the Biography of Symon Petliura], in «Полтавські єпархіальні відомості», 2003, ч. 9, с. 88–93, передрук з Українського Православного Слова, 1976.
- ⁷ В. Приходько, *Під сонцем Поділля. Спомини* [Under the Sun of Podillia. Memories], Варшава, 1931, ч. 1, 184 с.
- ⁸ Г. Надтока, *Православна церква і процес українського національного відродження 1900–1917 років* [The Orthodox Church and the Process of Ukrainian National Revival of 1900–1917], Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка, Київ, 1996, 110 с.
- ⁹ Л. Баженов, *Історичне краєзнавство Правобережної України XIX — на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія* [Historical Local Lore of Right Bank Ukraine in the 19th and Early 20th Centuries: Formation. Historiography. Biobibliography], Хмельницький, Доля, 1995, 256 с.
- ¹⁰ Л. Зінченко, *Благовістя національного духу (Українська церква на Поділлі в першій третині XX ст.)* [The Annunciation of the National Spirit (Ukrainian Church in Podillia in the First Third of the 20th Century)], Київ, Освіта, 1993, 256 с.
- ¹¹ Т. Кузнець, *Сільське парафіяльне духовенство Київської єпархії: узагальнений портрет кінця XVIII — початку XX століття* [Rural Parish Clergy of the Kyiv Diocese: a Generalized Portrait of the End of the 18th — Beginning of the 20th Century], Умань, 2013, 464 с.
- ¹² Ю. Хитровська, *Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті Правобережної України наприкінці XVIII — на початку XX століття* [The Participation of Christian Denominations in the Social and Political Life of Right Bank Ukraine at the End of the 18th and the Beginning of the 20th Centuries], Національний технічний університет України. Київський політехнічний інститут, Київ, вид-во. Європейського університету, 2011, 472 с.
- ¹³ Російський державний історичний архів (РДІА), ф. 797 Канцелярія обер-прокурора Св. Синоду, оп. 46, відд. 1, *спр. 77 Подання Преосвященного Подільського про обшук і арешт деяких учнів місцевої семінарії, які проведені чинами місцевої жандармської поліції. 1876 р.*, арк. 1 зв.
- ¹⁴ РДІА, ф. 797, оп. 46, відд. 1, *спр. 77*, арк. 1.
- ¹⁵ Державний архів Хмельницької області, ф. 228 Канцелярія Подільського губернатора, оп. 1, *спр. 5779 Про арешт групи учнів Подільської духовної семінарії. 1879 р.*, арк. 8.
- ¹⁶ РДІА, ф. 802 Учбовий комітет при Синоді, оп. 17, *спр. 133 Матеріали до звіту про ревізію Подільської духовної семінарії. 1882 р.*, арк. 110.
- ¹⁷ РДІА, ф. 802, оп. 17, *спр. 133*, арк. 110.
- ¹⁸ РДІА, ф. 797, оп. 46, відд. 1, *спр. 77*, арк. 174.
- ¹⁹ Т. Серпневий, *Петлюра-семінарист у спогадах учасників* [Petliura, a Seminarian in the Memories of the Participants], in «Полтавська Петлюріана», 2005, ч. 6: Матеріали сьомих Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 25 трав. 2004 р., с. 82.
- ²⁰ В. Іванис, *Симон Петлюра — Президент України* [Symon Petliura — President of Ukraine], Торонто, 1952, с. 12.
- ²¹ В. Іванис, *Симон Петлюра — Президент України*, с. 15.
- ²² РДІА, ф. 802, оп. 9, *спр. 42 Про заворушення в Чернігівській духовній семінарії. 1886 р.*, арк. 42.
- ²³ РДІА, ф. 802, оп. 9, *спр. 42*, арк. 42.
- ²⁴ РДІА, ф. 802, оп. 9, *спр. 42*, арк. 20.
- ²⁵ РДІА, ф. 802, оп. 9, *спр. 42*, арк. 20.
- ²⁶ РДІА, ф. 802, оп. 9, *спр. 56 Про заворушення в Катеринославській духовній семінарії. 1886 р.*, арк. 1–2.
- ²⁷ РДІА, ф. 802, оп. 9, *спр. 56*, арк. 26 зв.
- ²⁸ РДІА, ф. 802, оп. 9, *спр. 56*, арк. 42.
- ²⁹ РДІА, ф. 802, оп. 17, *спр. 54 Про заворушення, які мали місце у Волинській духовній семінарії наприкінці 1899 р.*, арк. 46–52.
- ³⁰ РДІА, ф. 802, оп. 17, *спр. 54*, арк. 40.
- ³¹ О. Лотоцький, *Сторінки минулого*, с. 62.

³² О. Лотоцький, *Сторінки минулого*, с. 57.

³³ РДІА, ф. 1574 Побєдоносцев К.П., обер-прокурор Св. Синоду, *спр. 259 Листи митрополита Платона, ректорів Київської академії — єпископів Михайла і Сильвестра, єпископа чигиринського Віталія, члена київської училищної ради П. Ігнатовича та ін. про управління єпархією, становище в академії, участь студентів у революційному русі. 1881–1887 рр.*, арк. 5.

³⁴ РДІА, ф. 1574, оп. 2, *спр. 259*, арк. 5.

³⁵ РДІА, ф. 1574, оп. 2, *спр. 259*, арк. 113.

³⁶ РДІА, ф. 1574, оп. 2, *спр. 259*, арк. 42.

References

1. Bazhenov L., Istorychne kraieznavstvo Pravoberezhnoi Ukrainy XIX — na pochatku XX st.: Stanovlennia. Istoriohrafia. Biobibliohrafiia [Historical Local Lore of Right Bank Ukraine in the 19th and Early 20th Centuries: Formation. Historiography. Biobibliography], Khmelnytskyi, Dolia, 1995, 256 s.
2. Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti, f. 228 Kantseliariia Podilskoho hubernatora, op. 1, spr. 5779 Pro aresht hrupy uchniv Podilskoi dukhovnoi seminarii. 1879 r., 8 ark.
3. Harba V., Na zolotii nyvi Podillia. Podilsk dukhovna seminarii na sluzhbi natsii 1797–1919 [On the Golden Field of Podillia. Podilsk Theological Seminary at the Service of the Nation 1797–1919], Naukovo Bohoslovskiy Instytut Ukrainiskoi Pravoslavnoi Tserkvy v SShA, Klifton, 1970, 170 s.
4. Ilarion, mytropolyt, Ukrainiska Tserkva: Narysy z istorii Ukrainiskoi Pravoslavnoi Tserkvy [The Ukrainian Church: Essays on the History of the Ukrainian Orthodox Church], t. 1–2, Vinnipeh, Kanada, 1982, 363 s.
5. Ivanys V., Symon Petliura — Prezydent Ukrainy [Symon Petliura — President of Ukraine], Toronto, 1952, 12 s.
6. Khytrovska Yu., Uchast khrystyianskykh konfesii u suspilno-politychnomu zhytti Pravoberezhnoi Ukrainy naprykintsi XVIII — na pochatku XX stolittia [The Participation of Christian Denominations in the Social and Political Life of Right Bank Ukraine at the End of the 18th and the Beginning of the 20th Centuries], Natsionalnyi tekhnichnyi universytet Ukrainy. Kyivskiy politekhnichnyi instytut, Kyiv, vyd.-vo. Yevropeiskoho universytetu, 2011, 472 s.
7. Kuznets T., Silske parafialne dukhovenstvo Kyivskoi yeparkhii: uzahalneni portret kintsia XVIII — pochatku XX stolittia [Rural Parish Clergy of the Kyiv Diocese: a Generalized Portrait of the End of the 18th — Beginning of the 20th Century], Uman, 2013, 464 s.
8. Lototskyi O., Storinky mynuloho [Pages of the Past], vyd. Ukr. Pravoslav. Tserkvy v SShA, ch. 1, [2-he vyd.], 1966, 286 s.
9. Nadтока H., Pravoslavna tserkva i protses ukraïnskoho natsionalnoho vidrodzhennia 1900–1917 rokiv [The Orthodox Church and the Process of Ukrainian National Revival of 1900–1917], Kyivskiy natsionalnyi un-t im. T. Shevchenka, Kyiv, 1996, 110 s.
10. Polonska-Vasylenko N., Istorychni pidvalyny UAPT [Historical Foundations of the UAPC], Miunkhen, 1964, 126 s.
11. Prykhodko V., Pid sontsem Podillia. Spomyny [Under the Sun of Podillia. Memories], Varshava, 1931, ch. 1, 184 s.
12. Rosiiskiy derzhavnyi istorychniy arkhiv, f. 797 Kantseliariia ober-prokurora Sv. Synodu, op. 46, vidd. 1, spr. 77 Podannia Preosviashchennoho Podilskoho pro obshuk i aresht deiakykh uchniv mistsevoi seminarii, yaki provedeni chynamy mistsevoi zhandarmskoi politsii. 1876 r., 182 ark.
13. Rosiiskiy derzhavnyi istorychniy arkhiv, f. 802 Uchbovyi komitet pry Synodi, op. 9, spr. 42 Pro zavorushennia v Chernihivskii dukhovnii seminarii. 1886 r., 92 ark.
14. Rosiiskiy derzhavnyi istorychniy arkhiv, f. 802 Uchbovyi komitet pry Synodi, op. 9, spr. 56 Pro zavorushennia v Katerynoslavskii dukhovnii seminarii. 1886 r., 46 ark.
15. Rosiiskiy derzhavnyi istorychniy arkhiv, f. 802 Uchbovyi komitet pry Synodi, op. 17, spr. 54 Pro zavorushennia, yaki mali mistse u Volynskii dukhovnii seminarii naprykintsi 1899 r., 53 ark.
16. Rosiiskiy derzhavnyi istorychniy arkhiv, f. 802 Uchbovyi komitet pry Synodi, op. 17, spr. 133 Materialy do zvituu reviziiu Podilskoi dukhovnoi seminarii. 1882 r., 210 ark.
17. Rosiiskiy derzhavnyi istorychniy arkhiv, f. 1574 Pobiedonostsev K.P., ober-prokuror Sv. Synodu, spr. 259 Lysty mytropolyta Platona, rektoriv Kyivskoi akademii — yepyskopiv Mykhaila i Sylvestra, yepyskopa chyhyrinskoho Vitaliia, chlena kyivskoi uchylshchnoi rady P. Ihnatovycha ta in. pro upravlinnia yeparkhiieu, stanovyshe v akademii, uchast studentiv u revoliutsiinomu rusi. 1881–1887 rr., 196 ark.
18. Serpnevyy T., Petliura-seminaryst u spohadakh uchasyukiv [Petliura, a Seminarian in the Memories of the Participants], in «Poltavska Petliuriana», 2005, ch. 6: Materialy somykh Petliurivskykh chytan, provedenykh u Poltavi 25 trav. 2004 r., 82 s.
19. Skrypnyk S., Do zhyttiepysu Symona Petliury [To the Biography of Symon Petliura], in «Poltavski yeparkhialni vidomosti», 2003, ch. 9, s. 88–93, peredruk z Ukraïnskoho Pravoslavnoho Slova, 1976.
20. Vlasovskiy I., Narys istorii Ukrainiskoi pravoslavnoi tserkvy u 4-kh t., 5-ty kn. [Essay on the History of the Ukrainian Orthodox Church in 4 Volumes, 5 Books], Kyiv, Lybid, 1998, t. 3: Pravoslavna Tserkva ukraïnskoho narodu v skladi Rosiiskoi Pravoslavnoi Tserkvy, 359 s.
21. Zinchenko L., Blahovistia natsionalnoho dukhu (Ukraïnska tserkva na Podilli v pershii tretyni XX st.) [The Annunciation of the National Spirit (Ukrainian Church in Podillia in the First Third of the 20th Century)], Kyiv, Osvita, 1993, 256 s.